

КОДИФІКОВАНІ НОРМИ ПОДВІЙНОГО НАГОЛОШУВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

У статті з'ясовано особливості подвійного наголошування непохідних і похідних прикметників, згруповано їх відповідно до акцентного типу, проаналізовано морфемну будову виявлених словоформ.

Ключові слова: варіантна акцентуація, акцентні варіанти, варіантний наголос, подвійний наголос, акцентний тип.

Явище варіантної акцентуації (або акцентної дублетності) досить поширене і характерне для української мови. До питання подвійного наголошування слів різних лексико-граматичних розрядів зверталися З. Веселовська [1], В. Винницький [2], Б. Пристай [4], М. Сачко [5] та інші. Зокрема у статті В. М. Винницького «Акцентна дублетність і кодифікація» [2] охарактеризовано акцентні особливості дублетних форм непохідних іменників чоловічого роду у відмінкових формах однини на матеріалі найдавніших акцентованих пам'яток української мови кінця XVI – початку XVIII ст. та поетичного мовлення XIX–XX ст. За переконанням мовознавця, наявність акцентних варіантів, які допускаються літературною мовою, зумовлена певними причинами, що є наслідком еволюційних процесів у системі наголосу слів і словоформ: дією граматичної аналогії, урахуванням найбільш поширених і стійких наголосів, властивих не тільки південно-східному, а й південно-західному наріччям, розмежуванням давньої і сучасної форм слова, диференціацією його стилістичних відтінків [2, с. 25–26].

У статті Б. Пристая «Подвійне наголошення слів» [4] окреслено поняття «акцентні варіанти» та проаналізовано лексеми з двома формами акцентуації, що належать до різних морфологічних класів слів. На думку дослідника, подвійні наголоси можуть зберігатися протягом століть. Тривалість існування

варіантного наголошування залежить від причини, що його породжує, частоти та сфери вживання слова. Довше акцентне вагання наявне в загальноживаних власне українських словах, а також ранніх запозиченнях. Це пов'язано з міцною традицією та діалектними особливостями. Така акцентуація часом підтримується поетичним мовленням. Менше триває варіантність у рідковживаних лексемах та нових запозиченнях, які ще не мають відповідного узусу [4, с. 35].

Особливості подвійного наголошування непохідних прикметників у поезії Лесі Українки послужили предметом дослідження М. Сачко [5].

Незважаючи на посилений інтерес науковців до явища акцентної дублетності, у сучасній українській мові відсутні комплексні описи варіантних наголошень повнозначних і неповнозначних слів. У зв'язку з цим актуальним є зокрема питання кодифікації норм подвійного наголошування прикметників.

Мета статті – з'ясувати варіанти кодифікованих наголошень серед непохідних і похідних прикметників у сучасній українській літературній мові, проаналізувати особливості морфемної будови виявлених словоформ.

Значна частина акцентних варіантів унормована, отже, можна стверджувати, що вони не порушують стабільності системи наголошування слів сучасної української літературної мови [3, с. 40].

У «Словнику наголосів» С. І. Головащука (2003) зафіксовано 255 прикметникових словоформ із подвійним наголосом. Серед непохідних прикметників така акцентуація – мало поширене явище: лише декілька двоскладових лексем побутує з ваганням наголосу: *простій* і *прóстий*, *ясній* і *я́сний*, де кореневе наголошення є первинним. Із часом його почало витіснити флексійне, яке нині вважається рекомендованим, а кореневе – допустимим.

Як акцентні варіанти, у словнику подано лексеми *во́гкий* і *вогкі́й* із вказівкою, що наголошення *вогкі́й* використовується рідше. Можливо, таке акцентування зумовлене явищем аналогії: для прикметників із суфіксом **-к-** характерне наголошування флексійне. Однак кореневий наголос в аналізованих словах є більш поширеним, тобто нормативним.

Із варіантним наголосом функціонують і префіксальні прикметники, утворені від непохідних лексем *простий, старий, малий*: *непрóстий – непротій, прáстарий – прастарій, чимáлий – чималій*, у яких перевага надається кореневому або афіксальному наголошуванню, а не флексійному.

Численну групу прикметників із подвійним наголосом (110 лексем) утворюють похідні словоформи з суфіксом **-ов-**. Це переважно слова, мотивовані двоскладовими іменниками чоловічого та жіночого родів. Такі прикметники належать до трьох акцентних типів: коренево-суфіксального, суфіксально-флексійного і коренево-флексійного.

Із коренево-суфіксальним наголошуванням уживають слова: *бе́рестовий і берестóвий, брезéнтовий і брезентóвиць, бри́твовий і бритво́вий, гу́мовий і гумо́вий, дра́нковий і дра́нко́виць, заго́новий і загоно́виць, зало́говий і залого́вий, ко́коновий і коконо́вий, ко́роповий і коро́повиць, ко́рковий і корко́вий, ла́дановий і ладано́вий, мінусовий і мінусо́вий, му́скусовий і мускусóвиць, на́фтовий і нафто́вий, това́ровий і товаро́вий, фольго́вий і фольго́виць, цемéнтовий і цементóвий, ящи́ковий і ящико́вий*. У поданій групі слів рекомендованим є кореневе акцентування, тоді як у лексемах *ганусо́вий і гану́совий* (від ганус), *грезето́вий і грезе́товиць, нари́совий і на́рисовиць, сли́вовий і сли́вовий* – афіксальне.

Суфіксально-флексійний і флексійно-суфіксальний типи наголошення утворюють прикметники: *білко́вий і білко́вий, (перед)зимо́вий і (перед)зимові́й, картко́вий і карткові́й, клубко́вий і клубкові́й, крапко́вий і крапкові́й, листко́вий і листкові́й, п'ястко́вий і п'ясткові́й, садко́вий і садкові́й, стручко́вий і стручкові́й, танко́вий і танкові́й* (від танок), *точко́вий і точкові́й, цегло́вий і цеглові́й, шинко́вий і шинкові́й* (від шино́к), але: *бруско́вий і бруско́вий, віщо́вий і віщо́вий, гілко́вий і гілко́вий, дичко́вий і дичко́вий, рядко́вий і рядко́вий*.

Із подвійним коренево-флексійним (або флексійно-кореневим) наголосом зафіксовано невелику групу прикметників: *зли́вковий і зливкові́й, злі́тковий і*

злитковій, зшитковий і зшитковій але: глотковій і глотковій пляшковій і пляшковий

Подвійне кореневе наголошення іменника *фа́рфо́р* зберігають і похідні прикметники на **-овий**: *фарфо́ровий і фа́рфоровий*

Прикметникові утворення з суфіксом **-ов-**, що походять від односкладових іменників чоловічого роду, засвідчено здебільшого з подвійним коренево-флексійним наголосом (*ко́ровий і корові́й* (від кір), *кро́ковий і крокові́й*, *ла́жовий і лажові́й*, *ма́рсовий і марсові́й*, *м'я́зовий і м'язові́й*, *та́зовий і тазові́й*, *хра́мовий і храмові́й*, *шу́нтовий і шунтові́й*, але: *ста́ртовий і стартові́й*) або суфіксально-флексійним (*басо́вий і басові́й* *млино́вий і млинові́й*, *надстроко́вий і надстрокові́й* *плодо́вий і плодови́й* *портóвий і портові́й*, *разо́вий і разові́й* але: *пухові́й і пухо́вий* *родові́й і родо́вий* (від рід), *скарбові́й і скарбо́вий*). Коренево-суфіксальний наголос мають лише два прикметники: *ке́дровий і кедро́вий*, *ке́товий і кето́вий*

Похідні прикметники, утворені від трискладових (зрідка чотирискладових) іменників жіночого і чоловічого родів ніколи не функціонують з акцентованою флексією, для них характерна коренево-суфіксальна (або суфіксально-коренева) акцентуація: *баво́вниковий і бавовнико́вий*, *відсо́тковий і відсотко́вий*, *зача́тковий і зачатко́вий*, *калі́новий і калино́вий*, *коло́дковий і колодко́вий*, *коля́дковий і колядко́вий*, *контраба́совий і контрабасо́вий*, *ма́ківковий і маківко́вий*, *мали́новий і малино́вий*, *ма́точковий і маточко́вий*, *мура́шковий і мурашко́вий*, *обго́ртковий і обгортко́вий*, *осере́дковий і осередко́вий*, *підме́тковий і підметко́вий*, *прива́рковий і приварко́вий*, *рогі́вковий і рогівко́вий*, *світа́нковий і світанко́вий*, *серпа́нковий і серпанко́вий*, *смере́ковий і смереко́вий*, *соро́чковий і сорочко́вий*, *сторі́нковий і сторінко́вий*, *цуке́рковий і цукерко́вий*, але: *відро́бітковий і відробітковий*, *волошкóвий і воло́шковий*, *ганчі́рковий і ганчірко́вий*, *гомі́лковий і гомі́лковий*, *голі́нковий і голі́нковий*, *(без)готі́вковий і (без)готі́вковий*, *начинкóвий і начинкóвий*, *подарункóвий і подару́нковий*. Зрідка деякі прикметники мають префіксально-суфіксальний наголос: *за́витковий і завитко́вий*, *па́водковий і паводко́вий* *залишко́вий і за́лишковий* Із подвійною

кореневою акцентуацією засвідчено прикметник, утворений від іменника *карма́зін*: *кармазі́новий* і *карма́зиновий*.

Поодинокі прикметники на **-овий**, які походять від іменників середнього роду, утворюють суфіксально-флексійний тип наголошення: *військо́вий* і *військо́вий* (рідко), *ребро́вий* і *ребро́вий*. Лише похідні прикметники *ма́нговий* і *манго́вий* від невідмінюваного іменника середнього роду *манго* зафіксовано з коренево-суфіксальною акцентуацією.

У сучасній мові існують два прикметники з суфіксом **-ов-**, похідні від власних назв, вони функціонують із подвійним суфіксально-флексійним наголосом: *дніпро́вий* і *дніпрові́й*, *дністрóвий* і *дністрові́й*.

Прикметники, утворені від множинних іменників *джинси*, *кайдани*, *пологи*, уживають із коренево-суфіксальною акцентуацією: *джинсо́вий* і *джи́нсовий*, *кайда́новий* і *кайдано́вий*, *полого́вий* і *поло́говий*.

Подвійне коренево-флексійне наголошення характерне для прикметників із суфіксом **-н-** (усього 75 лексем), які походять від одно-, дво- і трискладових іменників чоловічого і жіночого родів: *ва́льний* і *вальні́й*, *затишні́й* і *зати́шний*, *напі́рний* і *напі́рні́й*, *(до,не)призовні́й* і *(до,не)призо́вний*, *сніжні́й* і *сніжні́й*, *спі́рний* і *спі́рні́й*, *супрові́дний* і *супрові́дні́й*, *ва́ртний* і *ва́ртні́й*, *висна́жний* і *висна́жні́й*, *допомі́жний* і *допомі́жні́й*, *жа́лібний* і *жа́лібні́й*, *жа́лісний* і *жа́лісні́й*, *журні́й* і *журні́й*, *мандрі́вний* і *мандрі́вні́й*, *надбрі́вний* і *надбрі́вні́й*, *па́м'ятний* і *пам'ятні́й*, *спові́дний* і *спові́дні́й*, *стравні́й* і *стра́вний*; а також від іменників *колесо* і *сани*: *колі́сний* і *колі́сні́й*, *са́нний* і *санні́й*.

Деякі прикметники на **-ний** із подвійною коренево-флексійною акцентуацією утворилися від дієслів (здебільшого префіксальних): *вабні́й* і *ва́бний*, *вibáчний* і *вibaчні́й*, *випро́бний* і *випро́бні́й*, *відпра́вний* і *відпра́вний*, *дося́жний* і *дося́жні́й*, *дошкúльний* і *дошкúльні́й*, *зажі́вний* і *зажі́вний*, *запра́вний* і *запра́вний*, *наса́дний* і *наса́дний*, *неперехі́дний* і *неперехі́дні́й* (який не передається), *(не)тривні́й* і *(не)тривні́й*, *ося́йний* і *ося́йний*, *переві́рний* і *переві́рний*, *пересильні́й* і *пересильні́й*, *підтве́ршний* і *підтве́ршний*, *прилі́тний* і *прилі́тний*.

*прилітний, пружний і пружний споживний і споживний хвальний і хвальний
чутний і чутний*

Варіантна коренева акцентуація характерна для прикметників, похідних від іменників: *алфавітний і алфавітний, беззахисний і беззахисний, володарний і володарний, вугільний і вугільний, жадібний і жадібний, жертівний і жертівний, камфорний і камфорний, коклюшний і коклюшний, мочарний і мочарний, первісний і первісний, ядерний і ядерний (із повним ядром; добірний), ясельний і ясельний* Деякі з цих утворень зберігають подвійне наголошування твірних слів.

Із коренево-суфіксальним та коренево-префіксальним наголосом зафіксовано незначну кількість прикметників, а саме: *бажаний і бажаний, (високо)поважаний і (високо)поважаний, серединний і серединний, сотенний і сотенний; бездодішний і бездодішний, загравний і загравний межірічний і межірічний, ненаситний і ненаситний позаочний і позаочний позаторішний і позаторішний*

Для прикметників із суфіксом **-н-** префіксально- та суфіксально-флексійний тип наголошення не є продуктивним, таке акцентування виявлено лише в двох парах слів: *допитний і допитний, самітний і самітний*.

В окремих складних прикметниках із подвійним наголошуванням функціонує другий компонент прикметникового утворення: *водовідливний і водовідливний, водонапірний і водонапірний, газоспоживний і газоспоживний, гноєвіддільний і гноєвіддільний, нафтопровідний і нафтопровідний, кам'яновугільний і кам'яновугільний, зерноочисний і зерноочисний*.

Із варіативним наголосом зафіксовано прикметники із суфіксом **-ан-** (**-ян-**), які походять від іменників чоловічого роду (для них характерний флексійно-суфіксальний тип наголошення): *вогняний і вогняний, воцанний і воцанний, кахляний і кахляний, медяний і медяний*; від дво- і трискладових іменників жіночого роду (останні функціонують із коренево-суфіксальним наголосом): *бавовняний і бавовняний, білизняний і білизняний, весняний і весняний, віспяний і віспяний, вітчизняний і вітчизняний, вівняний і вівняний*

капу́стяний і капу́стяний, карто́пляний і картопляний, моркв'я́ний і морквяний, поважа́ний і пова́жаний а також від іменників середнього роду: *пові́тряний і пові́тряний, срібля́ний і срібля́ний*. Від односкладового іменника жіночого роду *повсть* утворені паралельні форми *повста́ний і повста́ний*, а від множинного іменника *коноплі* – форми *конопл'я́ний і коно́пляний*.

Серед прикметників із суфіксом **-ськ-** (**-зьк-**) виявлено лексеми з варіативним наголошенням кореня: *бонда́рський і бо́ндарський, вахте́рський і ва́хтерський, ваши́нгто́нський і ва́шингтонський, зба́разький і збарáзький, крама́рський і кра́марський, лимáрський і лі́марський, лі́царський і ли́царський, ліка́рський і лі́карський* (від ліки), *некру́тський і не́крутський, рекру́тський і ре́крутський, слю́сарський і слюса́рський*. Деякі з аналізованих слів форм зберігають подвійний наголос твірних слів. Флексійно-кореневе наголошення властиве прикметникам: *людські́й і лю́дський* (властивий людям), *дві́рські́й і дві́рський*. Із подвійним наголосом засвідчено прикметники з суфіксом **-цьк-**, утворені від іменників *пасічник* і *призовник*: *пасі́чницький і па́січницький, призо́вницький і призо́вницький*.

У «Словнику наголосів» зафіксовано 13 прикметникових утворень на **-ев(ий), -ив(ий), -ав(ий)**, для яких характерна коренева і суфіксальна (але не флексійна) акцентуація: *гля́нцевий і гля́нцевий, гу́нявий і гу́нявий, зя́блевий і зя́блевий, корáлевий і коралéвий* (від *корáлі*), *кори́цевий і кори́цевий, ма́рганцевий і марганце́вий, (не)мило́стивий і (не)мі́лостивий, сі́нявий і синя́вий, смі́ливий і смі́ливий, со́нцевий і сонце́вий, ті́нявий і ті́нявий, чере́шневий і черешне́вий*.

Окремі прикметники на **-ав(ий), -ив(ий)** функціонують із варіантним акцентуванням лише у формах ступенів порівняння: *щасли́віший і щаслі́віший, яскра́віший і яскраві́ший*. Для таких утворень звичним є наголошення суфіксального **-і-**, проте сильну протидію чинить наголос основної форми, чим і пояснюється розвиток акцентної неусталеності.

З афіксальною і кореневою акцентуацією зафіксовано похідні прикметники з суфіксом **-лив-** (7 лексем): *мрійлі́вий і мрійли́вий, уразли́вий і ура́зливий*, але:

(не)доброзічливий і (не)доброзичлівий, незічливий і незичлівий жалисливий і жалісливий, замітливий і замітливий.

Із подвійним суфіксальним і суфіксально-кореневим акцентом виявлено і прикметники з суфіксом **-еньк-**: *добре́нький і до́бренький, кремезне́нький і кремезне́нький, огрядне́нький і огрядне́нький, але: щасліве́нький і щасливе́нький, щербате́нький і щербате́нький, замо́жненький і замо́жненький.*

Із-поміж суфіксальних прикметників із подвійним суфіксально-кореневим наголосом окрему групу утворюють лексеми з суфіксами **-ист-, -аст-**: *вруні́стий і вру́нистий, піні́стий і піни́стий, але: хма́ристий і хмарі́стий, жоло́бчастий і жолобча́стий.* У цих словах кореневе наголошування відповідає акцентуації твірної основи, а суфіксальне відображає зсув наголосу на афікс, оскільки для прикметників такого типу в сучасній українській мові характерне суфіксальне наголошення.

Отже, у живому мовленні постійно відбуваються акцентуаційні процеси, що ведуть до заміни і витіснення одних наголосів іншими, до виділення з-поміж них основного і його кодифікації. На відміну від непохідних прикметників, кількість похідних, які функціонують у мові з подвійним наголосом, порівняно велика. Для непохідних словоформ кореневе наголошення є первинним, тому згідно сучасних літературних норм вважається допустимим, а рекомендованим – флексійна акцентуація.

Варіантне наголошення похідних прикметників залежить від наявності того чи іншого суфікса. Здебільшого це прикметникові утворення з суфіксами **-ов-, -н-, -ан-, -ськ-** (**-зьк-, -цьк-**), **-ев-, -ав-, -ив-, -аст-, -ист-, -лив-, -еньк-**. Прикметники на **-овий, -ний, -аний (-яний)** уживаються з подвійним коренево-суфіксальним, суфіксально-флексійним або коренево-флексійним наголосом. Похідні прикметникові словоформи з суфіксами **-лив-, -аст-, -ист-, -ев-, -ав-, -ив-, -зьк- (-цьк-)** ніколи не виступають з акцентованою флексією, для них характерний коренево-суфіксальний тип наголошення.

Перспективними вважаємо дослідження не тільки подвійних, а й потрійних форм акцентуації різних слів та укладання словника-довідника «Випадки варіативного наголошення».

ЛІТЕРАТУРА

1. Веселовська З. М. Дублетні наголоси в сучасній українській мові / З. М. Веселовська // Укр. мова в школі. – 1960. – № 2. – С. 16–21.
2. Винницький В. М. Акцентна дублетність і кодифікація (на матеріалі непохідних іменників чоловічого роду) / В. М. Винницький // Мовознавство. – 1983. – № 6. – С. 25–36.
3. Петренко Н. Особливості наголошування різних частин мови – полісемічних слів – у синхронному й діяхронному аспектах / Н. Петренко // Українська мова і література в школі. – 2008. – № 8. – С. 40–45.
4. Пристай Б. Подвійне наголошення слів / Богдан Пристай // Урок української. – 1999. – № 7–8. – С. 34–35.
5. Сачко М. Подвійне наголошування непохідних прикметників у поезії Лесі Українки / Мар'яна Сачко // Дивослово. – 2007. – № 6. – С. 36–40.

Zoya Komarova

DOUBLE STANDARDS CODIFIED EMPHASIZING ADJECTIVES

The paper found out features dual emphasis on non-derivative and derivative adjectives, grouped according to their accent types, analyzed morphemic structure detected word forms.

Key words: variant accentuation, accent variants, variant accent, a dual emphasis, accent type.